

Vážme si času... máte čas?... Čas, čas, čas... Kolikrát tato slova slyšíme? Kolikrát se stala námětem vědeckých studií, knih, publicistických článků nebo jenom okrajových poznámek?¹

Nedostatek času se stává chronickým jevem moderní společnosti, zvláště u vedoucích pracovníků, inteligence a ve všech moderních armádách. Vede nejen k úspěchanosti života, a tedy i k pochybnostem o jeho smyslu, ale i k podrážděnosti, neurozám a v neposlední řadě — trvá-li dlouho — k různým nemocem. A tak vlastně civilizační proces komplikuje člověku život, místo aby jej usnadňoval.

Zkoumání časového rozpočtu může přispět optimální měrou k racionální analýze časového faktoru, může pomoci nalézt východisko z dosavadního napjatého stavu. Proto se v Československé lidové armádě intenzivněji zabýváme zkoumáním časového rozpočtu vojáků a důstojníků.

Nejvhodnější technika: časový snímek

K zjišťování struktury času je možno užít několika technik. Většinou jsme se zatím spokojovali s odpovědi dotazovaných v různých druzích interviewů, v dotaznících a anketách. Tyto techniky mají jeden společný závažný nedostatek: odpovědi přesně kvantifikují pouze subjektivní odhady dotazovaných. A není sporu o tom, že jsou také subjektivně ovlivněny, většinou však ne ze zlé vůle (z důvodů prestižních atd.); dotazování totiž často nemají přesnější přehled o využití svého času a

v odpovědích jsou ovlivňováni současnou atmosférou, mohli bychom říci „duchem doby“.²

Z tohoto důvodu považujeme za nejobjektivnější techniku zjišťování struktury času časový snímek; ostatní techniky považujeme za pomocné a využíváme jich ke srovnání. Vedou nás k tomu naše dosavadní zkušenosti i zkušenosti jiných autorů,³ i když jsme si vědomi toho, že ani časový snímek nepřináší objektivně přesné údaje, že i zde je možné záměrné subjektivní zkreslení, snaha dělat se lepším, nebo vůbec prostý fakt, že člověk, který formulář vyplňuje, ve zkoumaném období využívá čas daleko efektivněji než v obdobích jiných.

Mnoho závisí na způsobu vyplňování časových snímků. Při průzkumu osobního volna voják vyplňovali časový snímek činnosti vybraných vojáků zvlášť určení „hodnotitelé“. To se velmi osvědčilo, přestože i zde je možné zkreslení, neboť vojáci věděli o tom, že jejich časový rozpočet je zkoumán. Ideální by bylo zkoumat časový rozpočet bez vědomí respondentů. To však je těžko uskutečnitelné i v tak specifikovaných podmínkách, jako je kolektivní život vojáků základní služby. Podobný postup jako u vojáků základní služby nebylo již možno realizovat při průzkumu studijních a čtenářských zájmů důstojníků a vybraní důstojníci si po instruktaži vyplňovali časové snímky sami.

Při našem 4. sociologickém průzkumu čtenářských a studijních zájmů důstojníků

¹ O aktuálnosti problému svědčí např. patnáctistránková rešerše vědecké knihovny VPAKG, která jen v tematické oblasti *Volný čas vojáka z povolání a způsob jeho využití* zachycuje 200 známých časopiseckých článků z let 1960–1965 v českém, ruském, polském a německém jazyce — viz *Přehled vojenskopolitické literatury* 4/1965, rešerše 6/65, poukaz v přehledu na str. 180.

² Přesvědčil jsem se o tom při našem 3. dopisovatelském průzkumu osobního volna vojáka v roce 1964, kdy např. dotazovaní vojáci základní služby říkali a psali, že mají méně volného času, než podle zjištění časového snímku ve skutečnosti měli (je totiž módou říkat: mám málo času). Na druhé straně však např. odhadovali, že četbě věnují více času (někdy jejich odhad přesáhl dokonce celkový odhad volného času) než ve skutečnosti

(málokdo se totiž přizná, že nečte nebo že čte jen málo, nepatří to totiž ke společenskému bontonu). Blíže o této problematice: viz Antonín Rašek-Karel Rychtařík: *Tendence k podceňování volného času při subjektivním odhadu* (Sociologický časopis č. 1/1967).

³ Kromě průzkumu osobního volna vojáka bylo v průzkumech autorovi známých použito časového snímku při zkoumání práce štábů leteckých útvarů a svazků (píše o tom major Jan Zahradníček ve statí *Vážme si času*, *Lidová armáda* 6/65, str. 22) a při průzkumu stylu práce propagandisty u svazu, kde pracuje soudruh Frýbret (viz článek podplukovníka Vladimíra Divíše a podplukovníka Jiřího Kubíka: *Jaké vzdělání potřebuje propagandista*, *Lidová armáda* 6/65, str. 46–57, zvláště tabulka na str. 57).

jsme vycházeli ze skutečnosti, že průzkum je panelový a že byl organizován v strukturálně omezených souborech. Výsledky všech technik jsou tudíž *reprezentativní jen pro stupeň četa až svazek, a zvláště u časového snímku jen pro zkoumané období, v březnu*. V projektu průzkumu jsme vycházeli z tohoto zámyslu:

9. *Časový snímek* — zamýšlíme provést časový snímek týdenní činnosti dvou set důstojníků. Časový snímek umožní zjistit časovou strukturu činnosti důstojníka v době zaměstnání i v osobním volnu, vyčlenit část věnovanou studiu a čtětě a odhalit časové rezervy. K získání validních údajů časových snímků a trendů je třeba tento časový snímek ve stejném rozsahu několikrát v různých obdobích opakovat.⁴

Při přípravě průzkumu byly vypracovány dvě varianty formulářů. V první, velmi jednoduché, na jednom listě, měli dotazovaní podle stanovené kategorizace zaznamenávat určenými číselnými a písmennými kódy svou činnost; v druhé, členěné po čtvrthodinách a s listem pro každý den, měli podrobně zaznamenávat svou činnost slovně podle jednoduchého poučení. Po předvýzkumu, při němž byly obě alternativy ověřovány, byla první alternativa zamítnuta, protože znemožňovala odhalit a vyloučit možnou chybu při kódování. Přijata tedy byla alternativa druhá a byla vytištěna na devíti volných listech (první list — poučení a formule o zárukách; sedm dalších listů — záznamy pro jednotlivé dny v týdnu; devátý list — statistické údaje nutné pro výpočet nejzávažnějších korelací a údaje pro zjištění fyzických podmínek pro studium a čtětbu).⁵ Rozhodnutí se ukázalo správným.

Při průzkumu studijních a čtenářských zájmů důstojníků u dvanácti zkoumaných souborů jsme získali celkem 266 časových snímků, jejichž počet jsme v zájmu snadnějších výpočtů zredukovali na 250 (část vyřazených snímků byla méně validní — spěšně nebo málo čitelně vyplněná, nedokončená apod., zbytek byl upraven na potřebný počet náhodným výběrem). Předběžné hodnocení nám umožnilo konstatovat,

že převážná část důstojníků vyplnila časové snímky svědomitě a pečlivě, což je zárukou validity.

Vyhodnocování časových snímků

Při kategorizování struktury času důstojníků jsme vycházeli z kritického přehodnocení našich dosavadních zkušeností při průzkumu osobního volna vojáka a kulturního zabezpečení vojsk. Dbali jsme o to, aby členění bylo podrobné, ale nikoli roztříštěné tak, aby znemožňovalo přehlednost.

Čas důstojníka jsme si rozdělili na dvě velké skupiny:

I. Zaměstnání a regenerace sil (skupina obsahovala celkem 10 kategorií včetně „Jiné“)

II. Volný čas (20 kategorií včetně „Jiné“).

Rozdělení bylo determinováno faktem, že jsme se soustředili především na činnost v osobním volnu důstojníka. Rozhodující pro určení jednotlivých kategorií byl především obsah časových snímků, ne tedy formálně logické členění. To umožnilo stanovit poměrně přesnou kategorizaci. Svědčí o tom mj. fakt, že ve skupině I. je výsledný čas v rubrice „Jiné“ 44 minut, tj. pouze 0,53 % celkového průměrného času v této skupině (136 hodin 25 minut týdně), a ve skupině II. 34 minut, tj. 1,77 % (31 hodin, 35 minut týdně). Ve skupině I. v rubrice „Jiné“ (každou činnost zařazenou do této rubriky jsme zaznamenávali zvlášť) stojí za povšimnutí pouze častější výskyt „vyřizování osobních věcí na úřadech a institucích“, ve skupině II. „psaní dopisů“.⁶

Tabulka 1

I. skupina:

1. spánek	51 h 39 m
2. odpočinek vleže	0 h 37 m
3. osobní hygiena	4 h 12 m
4. jídlo	8 h 31 m
5. nemoc	1 h 11 m
6. doprava a cesta do zaměstnání	5 h 14 m
7. práce v domácnosti	5 h 14 m
8. péče o rodinu a děti	4 h 38 m
9. jiné	0 h 44 m
10. zaměstnání	54 h 25 m
celkem	136 h 25 m

⁴ Jak průzkum provedeme, Lidová armáda 5/65, str. 34.

⁵ Viz Antonín Rašek: *Výsledky popisu lokality*, Lidová armáda 15/65, str. 43–45.

⁶ Před uvedením výsledků upozorňujeme na drobné minutové rozdíly, které jsou způsobeny výpočtem průměrů z různých velkých souborů a nepřesnostmi, které vyplývají ze zaokrouhlování.

II. skupina

1. poslech televize	7 h 55 m
2. studium	3 h 52 m
3. návštěvy rodičů a přátel	3 h 52 m
4. četba beletrie	2 h 41 m
5. četba novin a časopisů	2 h 41 m
6. rekreace, pobyt v přírodě, procházky	1 h 57 m
7. veřejná práce a brigády	1 h 35 m
8. koníčky	1 h 06 m
9. motorismus	1 h 06 m
10. návštěva hostince, kavárny, tanečních zábav aj.	56 m
11. odpočinek vleže	51 m
12. poslech rozhlasu (jako jediná činnost)	49 m
13. návštěva kina	41 m
14. návštěva sportovních utkání	20 m
15. aktivní tělovýchova a sport	19 m
16. návštěva divadla	11 m
17. aktivní kulturní činnost	4 m
18. návštěva jiných kulturních podniků	3 m
19. technická tvořivost, zlepšovatelství a vynalézání	2 m
20. jiné	34 m
celkem	31 h 35 m

Ukazuje se, že kategorizace podle obsahu časových snímků je sice vhodná pro jednotlivé výzkumy, ale znesnadňuje srovnávání s časovými rozpočty jiných kategorií obyvatelstva. Proto by bylo vhodné vypracovat již nyní obecnou kategorizaci činnosti ve volném čase, která by byla použitelná pro vyhodnocování časových rozpočtů všech skupin obyvatelstva.

Vyhodnocování bylo organizováno v těchto fázích:

1. Kontrola úplnosti vyplnění časových snímků (na jejím základě byly vyřazeny snímky málo validní).

2. Srovnání předběžné kategorizace s faktickým obsahem časových snímků (na jeho základě byla kategorizace upravena).

3. Kódování časových snímků podle definitivní kategorizace.

4. Dílčí denní součty jednotlivých činností a jejich záznam do součtových tabulek.

5. Sečtení dílčích denních údajů v součtových tabulkách (celkový součet, součty všech dní a sobot a nedělí).

6. Kontrola součtových tabulek před odesláním do strojné početní stanice, převedení časových údajů na aritmetické.

7. Převedení výsledků strojné početní stanice na rastrech do pracovních tabulek, výpočty potřebných průměrů a vypracování konečných statistických výsledků.

Zkušenosti z práce s výsledky měření

Cílem práce není informovat o meritorních výsledcích průzkumu, ale seznámit s některými zkušenostmi z práce s výsledky měření, aby byly použitelné pro praktická organizační opatření řídicích orgánů.

Hrubou strukturu času důstojníků během zkoumaného týdne⁷ ukazuje na základě zjištěných údajů tabulka 2.

Tabulka 2

I. skupina	136 h 25 m	81,22 %
II. skupina	31 h 35 m	18,78 %
Celkem	168 h 00 m	100,00 %

Toto členění je však velmi hrubé, zvláště u I. skupiny; rozdělíme-li ji na nejdůležitější části, nabývá struktura podoby znázorněné v tabulce 3.

Tabulka 3

Ia	Zaměstnání	54 h 24 m	32,37 %
Ib	Spánek	51 h 39 m	30,70 %
Ic	Ostatní formy prosté reprodukce	30 h 22 m	18,15 %
II	Volný čas	31 h 35 m	18,78 %
	Celkem	168 h 00 m	100,00 %

Znamená to tedy, že zhruba třetinu času důstojníka vyplňuje zaměstnání, polovinu

⁷ Týden je pro znázornění modelu struktury času neoptimalnější; ostatní časové úseky jsou variabilní (dny mohou být ve formě všedního dne, soboty nebo neděle; měsíce mají nestejnou délku).

I znázornění v úseku týdne má své problémy: je třeba vypočítat strukturu všedních pracovních dnů (pondělí až sobota dopoledne) a dnů pracovního klidu (sobota odpoledne a neděle).

spánek a ostatní činnosti spojené s obnovou pracovní síly, a pětinu volný čas.

Nepřehlédíme k jednotlivým zkoumaným indikacím,⁸ avšak pro ukázání rozptylu se hned zpočátku nevyhneme odpovědi, jak dalece odpovídají průměrné výsledky situaci u jednotlivých dvanácti zkoumaných souborů, zvláště pokud jde o nejhrubší strukturu (tabulka 4).

Tabulka 4

Soubor	I. skupina	II. skupina
01	138,61	29,39
02	137,21	30,79
03	135,48	32,52
04	139,47	28,53
05	140,79	27,21
06	137,08	30,92
07	132,58	35,42
08	141,11	26,89
09	134,11	33,89
10	135,04	32,96
11	134,45	33,55
12	133,30	34,70
Celkem	136,45	31,55

Z tabulky jsou zřejmé rozdíly mezi soubory — např. mezi souborem 08 a 09 činí rozdíl více než 7 hodin týdně, což znamená o hodinu více či méně volného času denně.

Letním pohledem na tabulku zjistíme rozdíly mezi zkoumanými soubory. Průměrná odchylka⁹ činí 2,44 jak u skupiny I., tak u skupiny II. Poměrná průměrná úchylka¹⁰ má u I. skupiny hodnotu 1,79, u II. skupiny (vzhledem k nestejným

aritmetickým průměrům) 7,73 %. I statistický propočet tedy ukazuje rozdíly mezi zkoumanými soubory.

U svazků (polovina zkoumaných souborů se 116 časovými snímky) činí průměrná hodnota I. skupiny 136 hodin 06 minut a u II. skupiny 31 hodin 54 minut, u útvarů (taktéž polovina zkoumaných útvarů se 132 časovými snímky) je u I. skupiny hodnota 136 hodin 46 minut, u II. skupiny 31 hodin 14 minut. Průměrná odchylka činí 0,33; poměrná průměrná odchylka u I. skupiny je 0,24 %, u II. skupiny 1,71 %.

Ačkoliv se rozptýl u I. skupiny zdá nevýznamný, protože čas je určitou „spojitou nádobou“, jsou tyto nevýrazné rozdíly na druhé straně významné vzhledem k tomu, že osobní volno činí necelou $\frac{1}{5}$ celkového času; ilustruje to nakonec fakt, že mezi soubory 08 a 09 je rozdíl více než $8\frac{1}{2}$ hodiny.

To jsou skutečně nejhrubší časové údaje zjištěné průzkumem. Se stejným vzorkem chceme provést časové zkoumání i v jiných obdobích. Přesto nás již nyní zajímá, do jaké míry, alespoň hypoteticky, jsou naše údaje obecně platné. Subjektivní vyjádření vyplňujících, do jaké míry byl zkoumaný týden z jejich hlediska typický (tabulka 5), nasvědčuje tomu, že získané poznatky je možno zobecňovat a přihlížet k nim při analýze ostatních technik a poznatků průzkumu.

Délka pracovní doby

V průzkumu jsme zjistili, že na stupni čtyři až svazku byla ve zkoumaném týdnu délka pracovní doby důstojníků 54 hodin 24 minuty, tj. 32,57 % celkového množství času.

Tabulka 5

Pořad. číslo	Subjektivní vyjádření	Počet	Zaměstnání	Volný čas
1	Zkoumaný týden byl typický	95	137,31	30,69
2	... časově náročnější	39	135,77	32,23
3	... časově méně náročný	111	135,74	32,26
4	neodpověděli	5	141,15	26,85

⁸ V průzkumu členíme strukturu vzorku důstojníků podle jednotlivých zkoumaných souborů, služebního zařazení, vzdělání, hodnosti, politické příslušnosti, politických a veřejných funkcí, věku, stupně zařazení, místa posádky a rodinného stavu; u časového snímku kromě toho přihlížíme k typičnosti zkoumaného týdne podle subjektivního názoru vyplňovatelů časového snímku.

⁹ Průměrná odchylka je ve statistice neužívanější ukazatelem měnitelnosti; je aritmetickým průměrem absolutních hodnot odchylek jednotlivých hodnot od jejich průměru.

¹⁰ Tam, kde se řady od sebe značně odlišují úrovní, tj. průměry, vylučujeme tento vliv pomocí poměrné průměrné odchylky, která je podílem průměrné odchylky a aritmetického průměru.

V pracovní době je započítána i bezprostřední příprava na zaměstnání, v kasárnách i doma („nosím si práci domů“) a veřejná a politická práce mimo kasárna, pokud byla vykonávána v pracovní době; není tam však zahrnuta — proti jiným autorům — veřejná práce důstojníků ve volném čase, pokud nesouvisí přímo s výkonem služební funkce.

Průměrná denní pracovní doba důstojníků ve zkoumaném období byla 9 hodin 4 minuty, tedy podstatně méně, než bylo zjištěno předcházejícími průzkumy.

Průměrné údaje jsou však šálivé. Vždyť mezi dvanácti zkoumanými soubory jsou některé s pracovní dobou blízké se době stanovené zákonem pro občanská povolání, jiné potvrzují předem stanovenou hypotézu. Ukazuje to tabulka 6.

Tabulka 6

DÉLKA PRACOVNÍ DOBY U ZKOUMANÝCH OSOB		
O1		55,46
O2		56,75
O3		55,08
O4		48,38
O5		63,20
O6		61,90
O7		53,22
O8		60,80
O9		50,94
O10		48,31
O11		55,33
O12		47,23
		Ø 54,34

V absolutních číslech

nými činnostmi — např. cestou a dopravou do zaměstnání —, které je de facto prodlužují.

Průměrná doba dopravy a cesty do zaměstnání činí 5 hodin 14 minut týdně, tj. 53 minut denně.

Doprava a cesta do zaměstnání podstatně prodlužuje pracovní dobu. Variační rozpětí mezi krajními hodnotami zkoumaných souborů činí 4 hodiny 39 minut. Výrazněji déle trvá cesta a doprava do zaměstnání u leteckých jednotek — kromě souboru 11 — vždy přes hodinu denně. Příčinou je větší vzdálenost místa ubytování od pracoviště-letiště.

Zamyšlení nad způsoby, jak se důstojníci dostávají do zaměstnání, vedlo i k zavedení dvou termínů: „dopravy“ pomocí dopravních prostředků, a „cesty do zaměstnání“ — pěšky. Prvý způsob je charakteristický pro letecké jednotky, druhý pro pozemní jednotky. Z fyziologického hlediska je „cesta do zaměstnání“ prospěšnější, protože je vlastně procházkou před zaměstnáním a po něm.

I když na jednom ze způsobů „přesunu“ do zaměstnání je možno najít kladné prvky, je přesto zřejmé, že čas dosud vymezovaný pro tuto činnost je třeba zkrátit. Doprava do zaměstnání a čas vyhrazený k obědu — půl hodiny až hodinu denně — totiž mnoho důstojníků chápe jako součást zaměstnání, což vytváří vědomí, že důstojník je vlastně 10—12 hodin denně a někdy i více než polovinu dne v zaměstnání — ačkoli je, přesněji řečeno, jen „mimo domov“.

Závěry průzkumu jsou platné pro zkoumané období. Chceme však vždy vědět o něco více, a jsme na toto „o něco více“ trochu nedočkaví. Touto „nedočkavostí“ byla v časovém snímku otázka, zda podle názoru dotazovaných byl zkoumaný týden z hlediska rozdělení času typický nebo časově více či méně náročný (tabulka 7).

Tabulka 7

Typičnost zkoumaného týdne vzhledem k délce zaměstnání

Pořadové číslo	Subjektivní vyjádření	Počet	Délka zaměstnání
1	Zkoumaný týden byl typický	95	56,68
2	... časově náročnější	39	57,71
3	... časově méně náročný	111	51,74
4	neodpověděli	5	57,20

Hrubá časová struktura nebyla odpověďmi na tuto otázku podstatněji dotčena. Jinak je tomu s délkou zaměstnání. Zdá se, že důstojníci — jak dokazují odpovědi — odhadli náročnost zkoumaného týdne poměrně přesně. Z toho lze usuzovat, že zkoumaný týden byl na délku zaměstnání méně náročný než obvykle.

Dá se předpokládat, že průměrná délka pracovní doby důstojníka bojové jednotky činí asi 57 hodin týdně, tj. 9 $\frac{1}{2}$ hodiny denně. Bereme-li v úvahu, že v sobotu je pracovní doba kratší, pak jiný pracovní den důstojníka pravděpodobně přesahuje 10 hodin denně. Je to hypotetický závěr založený na subjektivním odhadu důstojníků a logické úvaze. Jen opakovaný průzkum se stejným vzorkem v jiných časových obdobích může dokázat jeho pravdivost.

Spánek důstojníků

O Napoleonovi a Edisonovi je známo, že jim k plnému odpočinku stačily čtyři hodiny spánku denně, totéž je známo i o některých našich vedoucích funkcionářích armády — stačí jim spát denně 4–5 hodin. Jiní si však odpočinou až po desetihodinovém spánku. Je tedy potřeba spánku značně rozdílná, individuální.

Existuje nějaká obecně platná norma délky spánku? Ne, tu není možno stanovit. Nejlepším měřítkem je stav po probuzení, zda se člověk cítí svěží, bez únavy a ospalosti.

Neexistuje-li norma délky spánku platná pro každého, neznamená to, že nemůžeme stanovit průměrnou délku spánku platící s jistou tolerancí pro určitý věk a charakter práce. Američtí sociologové zkoumali délku spánku potřebnou pro tvůrčí intelektuální pracovníky a došli k hranici 11 hodin. Autoři nedávno vydané publikace *Hygienu duševního života* konstatují v kapitole *Význam a zásady správného odpočinku*: „K plnému obnovení výkonu nestačí šest hodin spánku. Většinou je k zotavení třeba osmi až devíti hodin a teprve po této době je člověk také v normální náladě.“¹¹

Uvažuje se nejen o délce, ale i o hloubce spánku, na niž závisí kvalita odpo-

činku. Dříve se soudilo, že hloubka spánku je dokonce důležitější než jeho délka. Poslední výzkumy dokazují, že rozhodující je délka spánku, protože rehabilitace sil přes různé změny v hloubce spánku během noci probíhá poměrně rovnoměrně.

Pro vojenskou službu je důležitý i vliv dlouhotrvajícího nevyspání na lidský organismus. Člověk může bdít i 60 hodin, aniž to ohrozí jeho zdraví, je-li tato únava později vyrovnána potřebným odpočinkem. Rudolf Křesťan popisuje v loňském ročníku *Mladého světa* své pocity při sto-hodinovém bdění, které vydržel společně s několika spolupracovníky při vědeckém výzkumu. Další skupina probděla dokonce 120 hodin. Je tedy zřejmé, že lidský organismus vydrží mnoho, ale nesmí být extrémně namáhán dlouho.

Při výzkumu jsme zjistili, že důstojníci ve zkoumaném týdnu spali průměrně 51 hodin 39 minut, tedy 7 hodin 23 minuty denně, což činí pouze 30,70 % dne. Připočteme-li k tomu odpočinek vleže v pracovní době (hlavně u letců), který činí průměrně 5 minut denně, a odpočinek vleže v době osobního volna — 8 minut denně, spali důstojníci ve zkoumaném období průměrně 7 hodin 36 minut denně.

Přestože víme, že u jednotlivců je potřeba spánku rozdílná, musíme uznat, že délka spánku je — podobně jako u vojáků základní služby¹² — nedostatečná a neměla by klesnout v průměru pod 8 hodin denně.

Rozdíly mezi zkoumanými soubory jsou poměrně velké. Průměrná odchylka u celkového množství odpočinku sice činí jen 0,95 a poměrná úchylka 1,79 %, ale rozpětí hodnot (u spánku 4,02 a celkového odpočinku 3,97) ukazuje, že rozdíl v délce odpočinku u souboru 04 a souboru 12 — 33 minut — je již citelný. Střední délka hodnoty odpočinku se však u většiny souborů pohybuje okolo 7 $\frac{1}{2}$ hodiny denně.

Rozdíly v délce odpočinku mezi svazky (52,37) a útvary (53,24) jsou nepodstatné; rozdíly mezi pozemními a leteckými jednotkami jsou ještě nepatrnější — asi 3 minuty denně ve prospěch důstojníků leteckých souborů.

¹¹ *Hygienu duševního života*, Malá moderní encyklopedie 26, Praha 1961, str. 380.

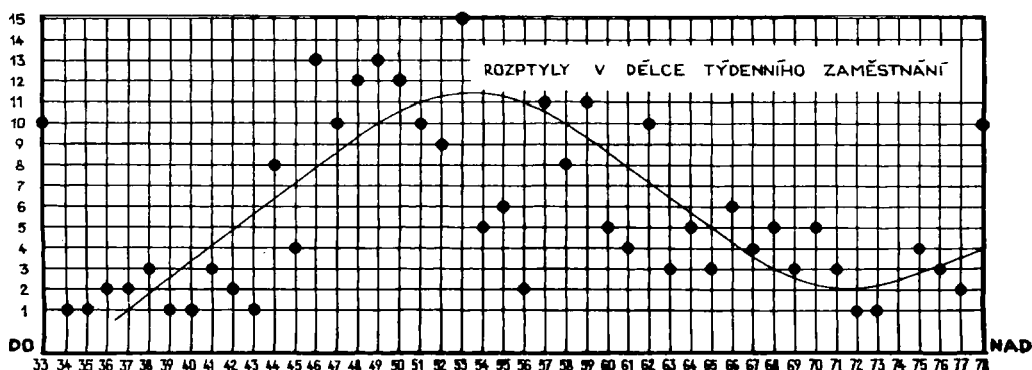
¹² Jak jsme zjistili průzkumem osobního volna vojáka v roce 1964, je u vojáků základní služby délka spánku ještě nižší než u důstojníků: je to

průměrně 6 hodin 21 minut nepřetržitého spánku denně. Připočteme-li k tomu spánek při odpočinku v době strážní služby, při léčení apod., zabírá spánek celkem 7 hodin 26 minut denně.

Neexistují jen rozdíly mezi soubory, stupni a druhy vojsk, ale samozřejmě i rozdíly individuální, a to jak v délce zaměstnání, tak v délce spánku.

Rozptyly v délce zaměstnání mezi jednotlivými důstojníky ukazuje graf 1:

Graf 1:



Výskyt extrémně krátké pracovní doby je způsoben nemocností. Poměrně velký je však výskyt extrémně dlouhé pracovní doby, téměř v 70 případech, jednou dokonce 100 a jednou 101 hodin týdně.

Poměrně značný je také rozptyl délky spánku u jednotlivých důstojníků; většina spí pod hranicí průměrné potřebné délky spánku.

Zkoumáme-li délku zaměstnání a spánku, resp. celkového odpočinku, zajímá nás jejich vzájemný vztah. Teoreticky lze předpokládat, že se prodlužující děl-

kou zaměstnání může spánek zkracovat, ale i prodlužovat (pracovní vyčerpání vyžaduje delší odpočinek). Porovnání ukazuje tabulka 8.

Jaké zákonitosti lze hypoteticky — protože jde o naše první zkoumání — z této tabulky vyvodit?

Přímá pozitivní korelace ukazuje, že

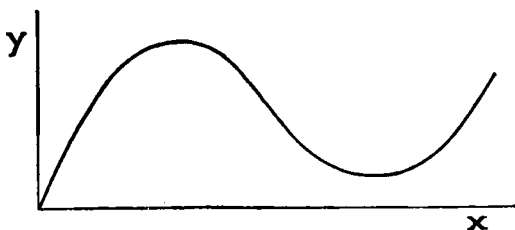
prodlužujícím se zaměstnáním se vzhledem k fyzickému a mentálnímu vypětí prodlužuje i délka spánku na úkor ostatních činností.

Tabulka však ukazuje, že tato korelace není tak jednoduchá; konec konců i prostá logická úvaha vede k závěru, že při extrémně dlouhé pracovní době se doba spánku nemůže prodlužovat z toho prostého důvodu, že den má jen 24 hodiny.

Podívejme se proto znovu na získané údaje s použitím pořadových čísel (tabulka 9).

Graficky lze průběh křivky závislosti délky zaměstnání a spánku podle pořadových čísel ideálně zobrazit ve formě obráceného S.

Graf 2



Z grafu vyplývají závažné skutečnosti:

1. Při extrémně dlouhé pracovní době (více než 60 hodin týdně) se délka spánku zkracuje.

Tabulka 8

Délka pracovní doby u zkoumaných souborů	Délka spánku u zkoumaných souborů
01 — 55,46	01 — 52,63
02 — 56,75	02 — 52,38
03 — 55,08	03 — 50,91
04 — 48,38	04 — 49,71
05 — 63,20	05 — 52,24
06 — 61,90	06 — 51,58
07 — 53,22	07 — 51,58
08 — 60,80	08 — 53,30
09 — 50,94	09 — 49,28
10 — 48,31	10 — 50,02
11 — 55,33	11 — 51,39
12 — 47,23	12 — 53,22
Ø 54,36	Ø 51,63

- Průzkumy časového fondu, které byly

DĚLKA			ODPOVÍD.	SOUČ.		SOUČ.	CELK.	SOUČ.		SOUČ.
POŘ.	ZAMĚST.	(SOUBOR)	DĚLKA	POŘ.	TRÍ	ŠESTI	DĚLKA	POŘ.	TRÍ	ŠESTI
			SPÁNKU		POŘ.	POŘ.	ODPOČ.		POŘ.	POŘ.
1.	63,20	(05)	52,24	5.	12	27	52,99	8.	17	31
2.	61,90	(06)	51,94	6.			63,46	5.		
3.	60,80	(03)	53,30	1.			53,66	4.		
4.	56,76	(02)	52,38	4.	15	51	54,48	2.	14	47
5.	56,46	(01)	52,63	3.			53,81	3.		
6.	55,33	(11)	51,38	8.			52,53	9.		
7.	55,08	(03)	50,91	9.	28	51	51,60	10.	28	47
8.	53,22	(07)	51,58	7.			53,33	7.		
9.	50,94	(09)	49,28	12.			51,49	11.		
10.	48,38	(04)	49,71	11.	23	51	50,66	12.	19	47
11.	48,31	(10)	50,02	10.			53,45	6.		
12.	47,23	(12)	53,22	2.			54,63	1.		

- Delší pracovní doba důstojníků se odráží v tom, že denně věnují asi o půl hodiny méně času obnově pracovní síly a práci v mimopracovní době než ostatní kategorie obyvatelstva ČSSR. Přesto, že důstojník věnuje méně času obnově pra-

Tabulka 10

Srovnání časového fondu jednotlivých zaměstnaneckých kategorií
(v hodinách a minutách za týden a v procentech)

Ukazatel	Dělník		Zaměstnanec		Člen JZD				Důstojník	
					letní		zimní			
	čas	%	čas	%	čas	%	čas	%	čas	%
Zaměst- nání ⁽¹³⁾	53,16	31,7	53,13	31,7	66,38	39,7	52,37	31,3	59,35	35,5
Obnova pracovní síly	68,24	40,7	66,52	39,8	63,54	38,0	68,28	40,8	76,50	45,7
Práce v mi- mopracovní době	12,19	7,3	11,59	7,1	13,07	7,8	14,09	8,4		
Volný čas	34,01	20,2	35,58	21,4	24,21	14,5	32,46	19,5	31,35	18,8
	168,00	100,0	168,00	100,0	168,00	100,0	168,00	100,0	168,00	100,0

covní síly, má v průměru o půl hodiny méně volného času denně než dělník a zaměstnanec, ale o půl hodiny více volného času než člen JZD (v létě o hodinu více, v zimě stejné).

Aniž přihlížíme k intenzitě pracovního zatížení, je zřejmé, že povolání důstojníka je svou časovou náročností nad průměrem povolání ostatních. Toto zjištění je o to průkaznější, že naše zkoumání bylo provedeno v době, kdy doba zaměstnání důstojníků byla proti jiným obdobím pravděpodobně kratší, jak o tom svědčí výpovědi důstojníků o typičnosti zkoumaného týdne: převažují odpovědi, že byl méně náročný.

Delší pracovní doba důstojníka se především odráží v odlišné struktuře času, který věnuje obnově pracovní síly — důstojník méně spí, kratší dobu věnuje péči o rodinu a děti i práci v domácnosti než ostatní obyvatelé. Zvláště u prvních dvou uvedených kategorií je to povážlivé.

Délka zaměstnání a volný čas

V mnoha teoretických pracích se objevuje myšlenka, že zkrácení pracovní doby nemusí ještě znamenat prodloužení volného času. Obecně je to pravda; doba ušetřená zkrácením pracovní doby se totiž může rozplynout v činnostech spojených

s obnovou pracovní síly — ve spánku, osobní hygieně, jídle, dopravě, práci v domácnosti apod. (zvláště když zaostávají služby a doprava) a na volný čas nemusí zůstat nic.

Je tedy zajímavé sledovat, jak se odráží kratší pracovní doba v jiných oblastech činnosti důstojníků. Můžeme k tomu využít srovnání časových údajů jednotlivých souborů, mezi nimiž jsou výrazné rozdíly, jež umožňují vyvodit obecnější závěry (viz tabulka 11).

Analýza závislosti ukazuje — i přes anomální situaci v souboru 04, kde byla během zkoumaného období nepřiměřená nemocnost —, že množství volného času důstojníka závisí na délce jeho pracovní doby. Projevuje se zde nepřímá korelace: čím kratší je pracovní doba důstojníka, tím více má volného času, a naopak, čím delší je jeho pracovní doba, tím má volného času méně.

Protože se však většinou v ostatních průzkumech počítá pracovní doba s časem stráveným cestou a dopravou do zaměstnání, provedli jsme i toto srovnání; dokazuje ještě průkazněji shora zjištěnou zákonitost (součet prvních šesti pořadí činí 25, druhých 53). Nejpresnější srovnání — vzhledem k rozptylu hodnot — však dává

¹³ Včetně dopravy do zaměstnání; skutečná pracovní doba dělníka je po odečtení dopravy 48 hodin 00 minut a zaměstnance 48 hodin 24 minut. Dělník

dojíždí do zaměstnání 5 hodin 16 minut a zaměstnanec 4 hodiny 49 minut.

ZÁVISLOST MNOŽSTVÍ VOLNÉHO ČASU NA DÉLCE ZAMĚŠTNÁNÍ /V HODINÁCH A SETINÁCH HODIN ZA TÝDEN/

POŘ.	DÉLKA ZAMĚŠT- NÁNÍ	SOUBOR	DÉLKA VOLNÉHO ČASU	POŘADÍ	SOUČET TŘÍ POŘADÍ	SOUČET ŠESTI POŘADÍ
1	47,23	12	34,70	2.	17	27
2	48,31	10	32,96	5.		
3	48,38	04	28,53	10.		
4	50,94	09	33,89	3.	10	
5	53,22	07	35,42	1.		
6	55,08	03	32,53	6.	21	51
7	55,33	11	33,50	4.		
8	55,46	01	29,39	9.		
9	56,75	02	30,79	8.	31	
10	60,80	08	26,88	11.		
11	61,90	06	30,92	7.		
12	63,20	05	27,21	12.		

Tabulka 12

ZÁVISLOST DOBY VĚNOVANÉ RODINĚ A DĚTEM NA DÉLCE PRACOVNÍ DOBY /V HODINÁCH A SETINÁCH HODIN ZA TÝDEN/

POŘ.	ZAMĚŠT. A DOPRAVA DO ZAMĚŠT.	SOUBOR	MNOŽSTVÍ ČASU VĚNOV. PÉČI O ROD. A DÍTĚ	POŘADÍ	SOUČET TŘÍ POŘADÍ	SOUČET ŠESTI POŘADÍ
1	51,96	04	4,87	5.	13	30
2	54,31	12	5,60	1.		
3	55,62	10	4,75	7.		
4	56,48	07	4,78	6.	17	
5	58,83	09	5,19	3.		
6	58,91	11	4,69	8.	16	48
7	59,69	01	4,96	4.		
8	60,05	02	5,51	2.		
9	60,96	03	4,34	10.	32	
10	65,03	08	4,63	9.		
11	65,48	06	2,79	12.		
12	63,88	05	3,13	11.		

výpočet srovnávacího koeficientu (poměr volného času k délce pracovní doby; výsledek: součet prvních šesti pořadí 21, druhých 57).

Výpočet srovnávacího koeficientu do jisté míry omezuje zkreslující vliv anomálií, jak tomu bylo u souboru 04, a přesvědčivěji dokazuje závislost množství volného

času na délce pracovní doby. Lze tedy konstatovat, že v podmínkách armády se při zkracování pracovní doby bude prodlužovat volný čas důstojníků.

Složitou otázkou je o kolik. Nejde totiž jednoduše říci, že zkrátíme-li pracovní do-

ni doba, část ušetřeného času je využita v oblasti obnovy pracovní síly (viz tabulka 13).

Konfrontací této tabulky s tabulkou 11 lze vyvodit, že zkracováním pracovní doby se zvětšuje nejen množství volného ča-

Tabulka 13

**ZÁVISLOST MNOŽSTVÍ ČASU VĚNOVANÉHO OBNOVĚ PRACOVNÍ SÍLY NA DÉLCE PRACOVNÍ DOBY
/V HODINÁCH A SETINÁCH HODIN ZA TÝDEN/**

ZAMĚSTNÁNÍ A DOPRAVA		MNOŽSTVÍ ČASU VĚNOV. OBNOVĚ		SOUCET	
POŘ. DO	ZAMĚST.	SOUBOR	PRACOVNÍ SÍLY	KOEFICIENT	POŘADÍ
1.	68,68	05	72,11	1,05	1.
2.	65,48	06	71,60	1,09	2.
3.	65,03	08	76,08	1,17	3.
4.	60,96	03	74,52	1,22	4.
5.	60,05	02	77,16	1,29	5.
6.	59,69	01	76,92	1,32	8.
7.	58,91	11	75,54	1,28	7.
8.	58,83	09	75,28	1,27	6.
9.	56,48	07	76,10	1,35	1.
10.	55,62	10	79,42	1,43	10.
11.	54,31	12	78,99	1,45	11.
12.	51,98	04	87,51	1,68	12.

bu o hodinu, prodlouží se o hodinu i volný čas. Prodlužování pracovní doby má totiž za následek, že se zkracuje nejen spánek, ale také doba vymezená pro ostatní formy obnovy pracovní síly, jako je do jisté míry osobní hygiena, zvláště pak práce v domácnosti a péče o rodinu a děti, i když jsme si vědomi problematičnosti jejího zařazení do této oblasti, protože má částečně své oprávnění i ve volném čase (závislost — viz tabulka 12).

Tyto zjištěné zákonitosti mají samozřejmě i opačné důsledky: zkrátí-li se pracov-

su, ale také množství času věnovaného obnově pracovní síly.

Bližší analýza uvedených tabulek také ukazuje, že v současných podmínkách je ušetřený čas u souborů s kratší pracovní dobou rozdělen zhruba na polovinu — ve prospěch obnovy pracovní síly a ve prospěch volného času.

Teprve po překonání určité „bariéry“, již je pravděpodobně zákonná pracovní doba pro občanská povolání (46 hodin týdně), lze předpokládat, že větší část ušetřeného času a dále pak veškerý ušetřený čas povedou k prodloužení volného času.